

Makale Geliş | Received: 25.08.2023
Makale Kabul | Accepted: 24.12.2023
Yayın Tarihi | Publication Date: 20.03.2024
DOI: 10.20981/kaygi.1349903

Ferhat AKDEMİR

Doç. Dr. | Assoc. Prof. Dr.
Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Felsefe Bölümü, Samsun, TR
Ondokuz Mayıs University, Faculty of Human and Social Sciences, Department of Philosophy, Samsun, TR
ORCID: 0000-0001-8875-8884
ferhat.akdemir@omu.edu.tr

Adam Smith'te Etik -İktisat İlişkisi ya da Adam Smith'in İktisadî Liberalizminin Etik Temelleri

Öz: Hiç kuşkusuz Adam Smith önemli bir iktisat teorisyenidir ve literatürde genellikle iktisadi liberalizmin öncü ve kurucu ismi olarak anılır. Lakin o sadece bir iktisatçı değil, aynı zamanda bütünlüklü bir sosyal teorisyendir. Dolayısıyla onun iktisat teorisinin etik bir temele dayandığı yadsınmaz. Ne var ki, hayatta iken yayımladığı iki önemli eseri *Ahlaki Duygular Kuramı* ve *Milletlerin Zenginliği*'nde birbiriyle çelişen iki farklı insan doğası tasarımı geliştirdiği, bu nedenle sosyal teorisinde bir tutarsızlığa düştüğü sıklıkla ifade edilir. İddiaya göre *Ahlakî Duygular Kuramı*'nda sempati üzerine kurulu bir etik sistem inşa etmeyi amaçlarken, *Milletlerin Zenginliği*'nde iktisadi sistemini kişisel çıkarının peşinde koşan bencil insan tasarımı üzerine geliştirir. Bu ise Smith'in sisteminde bir çelişkiye düştüğünün açık bir ifadesi olarak yorumlanmaktadır. İşte bu makalenin konusu literatürde 'Adam Smith Problemi' olarak anılan bu sorunu çözümlenmektedir. Bu bağlamda ilkin filozofumuzun sempati üzerine kurulu etik tasarımı ardından kişisel çıkar üzerine inşa ettiği iddia edilen politik-iktisadi sistemi incelenecek, daha sonrasında ileri sürülen tutarsızlık iddiası farklı perspektiflerden irdelenmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Adam Smith, Sempati, Kişisel Çıkar, Etik, İktisat

The Relationship between Ethics and Economy in Adam Smith or the Ethical Foundations of Adam Smith's Economic Liberalism

Abstract: Undoubtedly, Adam Smith is an important theorist of economy and is often referred to in the literature as the leading and founding of economic liberalism. However, he is not only an economist, but also a holistic social theorist. Therefore, it is undeniable that his economic theory is based on an ethical basis. However, it is often stated that he developed two different conflicting

designs of human nature in his two important works published while he was alive, *The Theory of Moral Sentiments* and *The Wealth of Nations*, and therefore fell into an inconsistency in his social theory. Allegedly, while aiming to build an ethical system based on sympathy in *The Theory of Moral Sentiments*, he develops a selfish human design in the pursuit of self-interest in *The Wealth of Nations*. This is interpreted as a clear statement that Smith has fallen into a contradiction in his system. The main subject of this article is to examine the problem referred to as the 'Adam Smith Problem' in the literature. In this context, first of all, it will be examined our philosopher's ethical system based on sympathy, followed his political-economic system based on self-interest, and then the claim of inconsistency put forward will be examined from different perspectives.

Keywords: Adam Smith, Sympath, Self-Interest, Ethics, Economy

Giriş

Adam Smith (1723-1790) İskoç aydınlanmasının önde gelen düşünürlerinden birisidir. Özel ilgisi ve uzmanlık alanı hiç kuşkusuz ekonomidir. Öyle ki ekonomi alanına yaptığı katkılar nedeniyle literatürde genellikle, modern iktisadın öncü ismi (Skousen 2010: 199) ve "iktisadi liberalizmin kurucusu" (Yayla 2008: 72) olarak kabul edilir. Ona bu ünü ve ünvanı kazandıran, tam adı *Milletlerin Zenginliğinin Doğası ve Nedenleri Üzerine Bir İnceleme* (1776) *An Inquiry into the Nature and Causes of the Nations* olan ama kısaca *Milletlerin Zenginliği* adıyla anılan, klasik iktisadın hatta ekonomi biliminin kurucu metni olan ve literatürde "ekonomik bağımsızlık bildirgesi" (Skousen 2003: 15) olarak kabul edilen eseridir. Bu eserinde Smith, klasik liberallerden aldığı özgürlükçü düşünsel mirası, insanın iktisadî faaliyetlerine uyarlayarak, piyasada, doğada olduğu gibi doğal bir düzenin olduğu, bu düzenin bir *görünmez el* aracılığıyla kendiliğinden oluşturulduğu, dışarıdan özellikle de devlet eliyle yapılacak müdahalelerin bu doğal düzeni bozup tahrip edeceği, dolayısıyla devletin savunma, güvenlik ve adalet dışında her hangi bir kamusal yetkisinin olmaması gerektiği şeklindeki iddialar üzerine kurulu iktisadi ve politik bir liberalizmin savunuculuğunu yapmıştır (Taşçı 2006: 77). Ne var ki o salt ve sadece bir iktisatçı ya da iktisat teorisyeni değildir. Smith'i böyle anlamak onu kaçınılmaz olarak yanlış, daha doğru bir ifadeyle, eksik anlamak anlamına gelecektir. Bu durumu Smith'in düşünce dünyasındaki genel amacına ve projesine baktığımızda daha iyi görebiliriz. Onun nihai projesi/amacı kanımızca toplumun sosyo-ekonomik, politik ve etik yapısına, yani kısacası insanın kültür dünyasına dair

genel bir işleyiş yarasına ulaşmaktır. Belki de yaşadığı döneme hâkim olan bilimsel dünya görüşü gereğince, "tıpkı I. Newton'un fizik kâinatın açıklamasını yapan çekim yarasında olduğu gibi toplumların sosyal kâinatını açıklamayı başarabilecek bir ahlakî yasa bulmaya [çalışmaktır]" (Küçükkalay 2019: 96). Bu açıdan onun sisteminin temelinde belli bir etik tasarımın yattığı, özellikle de ekonomi-politiğinin bu etik tasarım üzerine yükseldiği söylenebilir. Dolayısıyla filozofumuzun iktisadi liberalizmini sağlıklı bir şekilde ve layıkıyla anlayabilmek için ilkin onun dayandığı etik tasarımı bilmek gerekmektedir.

Ne var ki bu etik tasarımın mahiyeti ve onun, Smith'in savunuculuğunu yaptığı iktisadi liberalizmi ile olan bağlantısı tartışmalıdır. Çünkü, literatürde, Smith'in yaşarken yayımladığı iki önemli eseri olan *Ahlaki Duygular Kuramı*'nda (*The Theory of Moral Sentiments*) (1759) ve *Milletlerin Zenginliği*'nde insan doğasına dair çelişen düşünceler geliştirdiği, ilkinde ahlak felsefesini çağdaşı David Hume'dan aldığı *sempati*, ikincisinde ise iktisat teorisini *kişisel çıkar* (*self-interest*) şeklinde çelişen iki motivasyona dayandırdığı sıklıkla iddia edilir ve bu sorun felsefi yazında "Adam Smith Problemi" olarak ifade edilir. İşte bu makalenin amacı da, söz konusu problemi temel iddia ve dayanakları ile ortaya koymak, tutarlılığını tartışmak ve problemin çözümüne dair ileri sürülen önerileri eleştirel bir değerlendirmenin konusu yapmaktır.

Bunun için izlenmesi gereken en doğru yöntem, kanımızca, Smith'in önce *Ahlaki Duygular Kuramı*'nda geliştirmiş olduğu özgeci ahlak tasarımı ve ardından da *Milletlerin Zenginliği*'nde liberal iktisadının temelini yerleştirdiği, kişisel çıkar nosyonuna dayalı bencil insan tasarımı detaylı bir tasvirini ve tahlilini yapmaktır. Sırasıyla başlayabiliriz.

1. Ahlaki Duygular Kuramı: Sempatiden Toplumsal Uyuma

Bilindiği üzere, ahlak felsefesinin yanıt aradığı iki temel soru(n)dan birisi ahlaki değerlerin kaynağının ve dolayısıyla bir eylemi ahlaki kılan ölçütün ne olduğu; diğeri ise bunların nasıl bilinebileceği meselesidir. Smith'in deyimiyle,

erdemine ne olduğu, neyi ihtiva ettiği ve ondan nasıl haberdar olabileceğimizdir. Bu iki soru(n) oldukça önemlidir ve ahlak felsefesi literatüründeki teorilerin çeşitlenmesinin de ana nedenidir. Belki de Smith, üyesi olduğu İskoç felsefesinin, hocası Hutcheson'ın ve kendisinden “çağımızın en aydınlık filozofu ve tarihçisi” (Akt. Vergara 2006: 80) diye övgüyle söz ettiği Hume'un etkisiyle ahlaki değerlerimizin kaynağının duygularımız olduğunu ve onlardan sezgisel olarak haberdar olabileceğimizi düşünür. Bu açıdan onun üzerinde durduğu ve eleştirel bir değerlendirmeye tâbi tutarak reddettiği yaklaşım ahlaki değerlerin kaynağının akıl olduğunu ve ahlakî onamamızı mümkün kılanın da rasyonel yetimiz olduğunu savlayan rasyonel kabuldür. Doğrusu Smith, erdemine akla uygunluğunun belli açılardan kabul edilebilir olduğunu ve rasyonel yetimizin ahlaki onamamızın türetildiği tüm sağlam muhakemelerimizin kaynağını oluşturabileceğini ilkesel olarak reddetmemektedir. Bunu, onun, “doğru ve yanlış konusundaki sağlam yargılarımızı aklın tümevarımsal yöntemiyle ulaşılmış olduğu ilkeler ve fikirler sayesinde düzenlediğimizden ve bu yetimizi aynı zamanda onaylama ve onaylamama ilkesinin kaynağı olarak da görebiliriz” (Smith 2018: 464) şeklindeki saptamasından da anlayabiliriz. Ancak, son tahlilde akıl yine de ahlaki bir onamanın ya da kınamanın nihâi ve tek ilkesi olamaz. Çünkü ona göre, “ilk algılarımız ve genel kuralları temellendirdiğimiz tecrübelerimiz aklımızın birer nesnesi değildir, bunlar o anki hislerimizi ve duygularımızı ilgilendiren şeylerdir... [Dolayısıyla] akıl belli bir nesneyi kendi başına zihnin olumlu ya da olumsuz olarak algılayacağı bir şeye dönüştüremez... Her şey o anda yarattığı hissiyata ya da duyguya bağlı olarak kendi başına olumlu ya da olumsuz bir şeye dönüşür” (Smith 2018: 464).

Görüldüğü gibi Smith ahlaki onamamızın kaynağının duygu olduğunu söylemektedir. Ancak bu, ne hazzı erişmek ve acıdan uzak durmak şeklindeki hedonistçe, ne de sadece kişisel çıkarlarımızın peşinden koşmak şeklinde bencilce bir duygudur. İnsanın duygusal doğasında, kimi yerde sempati kimi yerde empati dediği –ama çoğunlukla aynı anlamda kullandığı- başkalarının da çıkarını gözetmek, diğerlerinin de mutluluğuna katkıda bulunmak şeklinde duygusal bir motivasyon

vardır. Öyle ki, ona göre “insan ne denli bencil sanılırsa sanılsın, yaratılışı gereği [onun] sahip olduğu bazı ilkeler vardır. Başkalarının mutluluklarına tanık olmaktan dolayı duyduğu memnuniyet dışında hiçbir çıkarı olmayan insan, bu ilkeler sayesinde diğer insanların yaşantılarına alaka gösterir ve mutluluklarına değer verir” (Smith 2018: 13). Örneğin, acı çeken bir kimseyi gördüğümüzde, “kendimizi onun yerine koyar ve onun gibi ıstırap çektiğimizi hayal eder, onun bedenine bürünüp o olmaya çalışırız” (Smith 2018: 14) Sözelimi, “birinin koluna ya da bacağına bir darbe yemek üzere olduğunu gördüğümüz anda gayri ihtiyari kendi kolumuzu ya da bacağımızı çekiveririz” (Smith 2018: 14). Karşımızdaki kişiyle aramızda duygudaşlığın oluşmasını ve onunla empatik bir ilişki kurmamızı sağlayan şey sadece onun yaşadığı acı ve keder de değildir. Bir kimsenin yaşadığı bir sıkıntıdan ya da çektiği bir acıdan kurtulduğunda “hissettiğimiz mutluluk, onun çektiği acılar karşısında hissettiği hüznün kadar içtendir” (Smith 2018: 15). Kısacası Smith'e göre, insanın doğasında kişisel çıkar kadar hatta ondan daha baskın ve belirleyici olan bir öge vardır, o da duygudaşlık olarak Türkçeleştirebileceğimiz “sempati”dir. Öyle ki sempati Smith'e göre, insan doğasının mükemmelliğidir ve bu mükemmelliğin temelinde “başkalarına kendimizden daha fazla değer vermemiz, bencillik içeren duygularımızı engelleyebilmemiz, iyi niyet içeren duygularımızı ise şımartmamız yatmaktadır” (Smith 2018: 36). Smith'in etik tasarımı da sempati tekil bir duygu durumu da değildir; o neredeyse insana ait bütün duygularımıza kaynaklık eden bir motivasyondur. Bir başka deyişle, “bütün duygu ve duyarlılıklara dair bir farkındalık geliştirmek için kullandığımız bir araçtır” (Conlin 2021: 74)¹. Sempati ve ondan türeyen ahlaki normlar sayesinde biz, kendi çıkarlarımızla toplumsal çıkarlarımız, kendi mutluluğumuzla diğerlerinin mutluluğu arasında bir

¹ Smith'in sempati ile duygular arasında kurmuş olduğu ilişkiyi bir metaforla anlatan Conlin'e göre, duyguları ses, sempatiyi ise o sesin içinde yolculuk ettiği hava olarak düşünebiliriz. Nasıl ki, “cam bir kavanozun içine çalar saat koyarsanız saat çaldığında boğuk da olsa sesini duyarsınız. Ama kavanozun içindeki havayı çekip orada havasız bir ortam yaratırsanız, kavanozun içindeki zilin çaldığını gözlerinizle görseniz bile, hiçbir şey duyamazsınız. İşte Smith'in sempatisi duyguların ‘ses vermesine’ ya da ‘yankılanmasına’ benzer. Duyduğumuz şey doğrudan doğruya duygunun kendisi değil, ama başka bir insanda ‘ses verdiği’ ya da o insandan ‘geri yansıdığı’ halidir” (Conlin 2021: 97).

denge kurar ve hatta gerekirse başkalarının mutluluğu için kendi mutluluğumuzdan feragat ederiz. Böylece başkalarına karşı daha duyarlı, içinde yaşadığımız topluma karşı daha sorumlu, kısacası daha ahlaklı bireyler haline geliriz.

Bu noktada şuna da değinmemiz gerekir ki, Smith ahlaki onamanın ya da kınamanın temeline duygudaşlığı/sempatiyi yerleştiren ilk isim olmadığı gibi tek isim de değildir. Smith'den önce Hume'un bu kavramı alıp, ahlaki sisteminin temeline yerleştirdiğini biliyoruz.² Dolayısıyla, kavramın Hume'un dilinde kavuştuğu anlamı ve kullanımında Smith'le uzlaştığı ve ayrıştığı hususları bilmek Smith'in etik tasarımı daha iyi anlamamızı kolaylaştıracaktır. Hume, öncelikle ifade etmek gerekir ki, duygudaşlığı epistemik bir bağlamda ele almaktadır. Göçmen'in de haklı olarak işaret ettiği gibi (Göçmen 2023: 8-9), Hume'un sempati kavramı sadece betimleyici ve bilişseldir. Sadece duyu algısını ve imgelemi, bilmeyi ve idrak etmeyi içermektedir. Bu nedenle onun sempati olarak tanımladığı şeyin empatiye karşılık geldiğini söyleyebiliriz. Şöyle ki Hume'a göre, duygudaşlık, idelerin zihinde canlı ve kuvvetli izlenimlere ya da ruhumuzda güçlü tutkulara dönüşmesidir. Yani, biz, başkasının yaşadığı sevinci ya da kederi, hazzı ya da elemi doğrudan deneyimleyemeyiz ama bu duyguların karşımızdaki kişinin jest ve mimiklerindeki, hal ve hareketlerindeki yansımalarına bakarak onların idesine (zihinsel tasarımlarına) ulaşabiliriz. Böylece karşımızdaki kişiyle bir duygudaşlık kurmak suretiyle onun ruh dünyasına girme, onunla duygusal bir ilişki kurma olanağına kavuşuruz. Ahlaki onay ilkesinin kaynağının duygudaşlık olduğunu savunan Smith bu konuda Hume'la uzlaşır ama duygudaşlığın bu edilgen tarifi Smith için kabul edilebilir değildir (Avcı 2023: 171). Smith'e göre duygudaşlık, özünde, karşımızdaki kişinin duyu durumunu bilmemiz değil, onunla duyu temelli bir ilişki kurabilmemiz ve eylemlerimizi de bu doğrultuda düzenleyebilmemizdir. Aralarındaki bir diğer önemli farklılık da Hume'a göre duygudaşlık özünde hazzı ve acıyı paylaşmanın ve bir eylemin ahlakiliğini onun faydası üzerinden belirlemenin

² Hume ile Smith arasındaki hem kişisel dostluğa hem de görüşleri arasındaki benzerlik ve etkileşimlere dair geniş bilgi için bkz. (Murteza 2020: 24, 25).

ölçütü olurken, Smith'e göre duygudaşlık eylemin faydasından çok arkasında yatan motivasyonla ve doğruluk, dürüstlük gibi 'moral talimatlarla' ilgilidir (Stevens 2011: 8; Karışman 2010: 176, 177). Yani, Smith'e göre sempati daha geniş bir anlama ve işleve sahiptir. Göçmen'in de ifade ettiği gibi o "yalnızca betimleyici değil, aynı zamanda emredici (normatif) pratik bir kavramdır. Bu yüzden sadece duyu algısı ve imgelemi, bilmeyi ve idrak etmeyi değil, ayrıca yargıyı, kararı ve *eylemi* de içerir" (Göçmen, 2023: 8). Bunu da olanaklı kılan hayal gücümüzdür. Çünkü biz hayal dünyamızda başkalarının duygularını duyumsamayız, sadece hayal ederiz. Hayal dünyamızda kendimizi karşıımızdaki kişinin yerine koyar, deyim yerindeyse onun bedenine girer, onunla aynı kişi oluruz. İşte karşıımızdaki kişiyle gerçekleştirdiğimiz hayali yer değiştirme, duyumsadığımız ortak hissin ve dolayısıyla duygudaşlığın kaynağıdır. Bu açıdan ele alındığında, hayal gücü, Smith'in etik tasarımı, Avcı'nın deyişle, "başkası olma gücüdür. Duygudaşlık kurma süreci hayal gücünün kişiyi karşıımızdakine dönüştürmesi; onun şahsiyetine, mesleğine, mizacına [kısacası benliğine] büründürmesidir" (Avcı 2023: 176). Hayal gücünün etkisi öylesine yüksek ve duygudaşlık sürecinde öylesine belirleyicidir ki, örneğin Smith'e göre, çocuğu olmayan bir kimse, kendisini, evladının rahatsızlığından ızdırıp duyan bir ebeveynin, hatta yaşayan bir kimse mezarda yatan bir ölünün yerine koyarak, hayal dünyasında onunla bütünleşerek onun acısına ortak olabilir (Smith 2018: 8). Sonuç olarak, hayal gücüne dayalı bir süreç olan duygudaşlığın, insanın kendi dışındaki dünyayı yine kendisinden yola çıkarak anlaması anlamına geldiğini söyleyebiliriz (Murteza 2019: 114).

Birey toplum dikotomisinde tercihini toplumdan yana kullandığı ve insanın doğası gereği toplumsal bir varlık olduğunu onayladığı için Smith, ahlak ya da ahlaksızlığın yalnızca toplumda düşünülebileceğini (Yakovenko 2020: 57), bir eylemin ahlakiliğinin ancak başkasının gözünden anlaşılacağını, deyim yerindeyse, eylemlerimizin ancak başkasının nazarında ahlaki onama ya da kınamaya konu olabileceğini düşünür. Bu şu demektir: Ahlaki benlik zorunlu olarak bir ben-olmayanın bakışını gerektirir (Avcı 2023: 180). Bir başka deyişle, eylemlerimizin

ahlaki bir onama ya da kınamaya konu olabilmesi için bizim için bir “ayna” işlevi görecektir başkaları gereklidir (Smith 2018: 166). Çünkü, toplumdan yalıtılmış bir kimse Smith'e göre, belki duygu, düşünce ve eylemlerinin bilincinde olabilir ama onları ahlaki bir onama ya da kınamanın konusu yapamaz. Bunu yapabilmesi için kendisinin dışına çıkması, kendisine dışarıdan tarafsız bir gözlemcinin gözüyle bakması icap eder. Buradaki kendisinin dışına çıkma, kendisine başkasının gözüyle bakma ise Smith'e göre şöyle gerçekleşir: İlk kişi kendi hayal dünyasında tarafsız bir gözlemci yaratır ve ardından kendisini bu gözlemcinin yerine koyarak kendisine belli bir mesafeden bakar. Smith'in sözleriyle, “duygularımızı ve gerekçelerimizi değerlendirmemiz ve onlarla ilgili bir yargıda bulunmamız için... kendimize uzaktan bakmamız gerekir. Bunu da ancak kendimizi başkalarının yerine koyarak, kendimize başkalarının gözünden bakarak yapabiliriz...” (Smith 2018: 165). Davranışlarımızla ilgili ahlaki onama ya da kınamayı başkasının gözünden ama yine kendimiz olarak vermemiz, bir anlamıyla kişiliğin bölünmesi gibi bir şeydir. Bu iki kişilikten ilki, “inceleme yapacak ve yargıya varacak olan *ben*” ikincisi “eylemde bulunan ve davranışı yargılanacak olan *ben*.” “İlki yargıda bulunacak olan ve olaya seyirci olan kişidir. Kendimi seyirci olarak konumlandırıp olayın gözüme nasıl görüldüğüne bakarım. İkincisi de eylemde bulunan kişidir yani asıl konumlandığım noktadır ve gerçekleştirdiğim eylemde seyirci olan kişinin zihninde bir fikir oluşturmaya çalışırım. İkiye bölündüğümde ilk kişi yargılayan olarak konumlanır diğeri ise yargılanan.” Ne var ki, “bir olayın nedeni ile sonucunun birbirinden ayrı oluşu gibi yargıda bulunan ben ile yargılanan ben birbirinden tamamen farklı özellikler taşırlar” (Smith 2018: 169). Yani kişi kendi eylemini dışarıdan tarafsız bir gözlemci gibi yargılarken artık o eski kişi değildir, başka birisine dönüşmüştür.

Kanımızca Smith'in sempati üzerine kurguladığı ahlak anlayışında tarafsız gözlemciye merkezi bir rol biçmesindeki amacı insanların doğalarında bulunan, diğerleri tarafından *onay görme isteğidir* (Smith 2018: 167).³ Şöyle ki Smith'e göre,

³ Smith bu durumu, “ahlaklı bir kimse hesap verebilen kimsedir. Hesap verebilen kimse ise, kelimenin tam anlamıyla, her hareketinin hesabını başkalarına verebilen ve neticesinde hareketlerini

biz içinde yaşadığımız toplumda “saygı duyulan ve saygı gören birisi olmayı arzularız. Hor görülmeyi ve küçümsenmeyi ise asla istemeyiz” (Smith 2018: 90). Çünkü bu, insanın toplumsal bir varlık olmasının bir gereği olduğu gibi, onun içinde yaşadığı toplumla sağlıklı bir şekilde ilişki kurmasının ve sosyalleşmesinin de aracıdır. Bunu da temin edecek ve teminat altına alacak olan, Smith'in, diğer erdemler arasında ön plana çıkarttığı ve üzerinde ısrarla durduğu *adalet erdemidir*. Ona göre adalet erdemine riayet etmek “kişinin iradesine bırakılmaz, uyulması zorunludur, bu erdeme karşı gelene öfke duyulur ve kişi cezalandırılır” (Smith 2018:101). Sonuç olarak Smith'in ahlak tasarımının üç temel ilke üzerine kurulu olduğu söylenebilir. Bunlardan ilki (s)empati ya da duygudaşlık, ikincisi onay görme isteği, üçüncüsü ise bunları dışarıdan denetleyen adalet erdemi (Küçükkalay 2019: 136).⁴

Smith'in ahlaki sisteminde bu şekilde bir tarafsız gözlemciye yer vermekteki bir diğer ama daha önemli olan amacı ise kanımızca, hem ahlaki duyguya dayandırması nedeniyle onu kaçınılmaz olarak içine düştüğü öznellikten ve görecelilikten kurtarmaya ve olabildiğince nesnel bir zemine yerleştirmeye çalışmak, hem de bu yolla toplumda “sosyal bir uyumu” tesis etmektir. Bu durumu, onun, gerek aklın ahlaki değerlerin kaynağı olamayacağını söylemesine rağmen aklı ahlaki bir onama sürecinden tamamen dışlamamasından, gerekse de Stoacı felsefede kabul edildiği şekliyle doğanın bize nasıl davranmamız konusunda kılavuzluk yapabileceği ve dolayısıyla erdemli bir yaşamın doğayla uyumlu bir yaşam olduğu yönündeki ifadelerinden de anlayabiliriz (Smith 2018: 399).⁵ Sonuç itibarıyla, insan eylemlerinin temeline adına sempati dediği duygusal bir

başkalarının onaylayabileceği şekilde düzenleyebilen kimsedir” diye ifade etmektedir. Bkz. (Smith, 2018: 167. 1 nolu dipnot).

⁴ Etik sisteminde belirleyici bir rol oynayan adalet erdemi, Smith'in devlet tasarımında da merkezi bir değerdir. Öyle ki, Smith'e göre, “adaletin nihai maksadı zarar görmekten korunmaktır” ve “bu [da] devletin temelidir.” (Smith 2019: 43-45).

⁵ Smith, *Ahlaki Duygular Kuramı*'nda doğa yasasını aynı zamanda bir ahlak yasası olarak alır ve Stoacılığa referans yaparak, doğanın bize “ailemizin, akrabalarımızın, ülkemizin, insanlığın ve genel itibarıyla tüm evrenin... birden çok ikinin refahını, birkaçtan ziyade herkesin sonsuz refahını istemeyi öğrettiği”ni ifade eder (Smith 2018: 399).

motivasyonu yerleştiren ve bu yolla duygu temelli bir etiği inşâ etmeye çalışan Smith'in sisteminde hem adalet erdemine hem de tarafsız gözlemci nosyonuna merkezi bir rol yüklemek suretiyle bir yandan yaşadığı çağın bilimsel ruhuna uygun olarak ahlaki bilimselleştirmeye diğer yandan da onu öznellik eleştirisinden kurtararak daha nesnel ve toplumsal bir etik tasarım geliştirmeye çalıştığını söyleyebiliriz.

2. Milletlerin Zenginliği: Kişisel Çıkar ve Görünmez Elden İktisadi Dengeye

Smith'in etik tasarımına dair anlattıklarımızdan hareketle, ona göre insanın, her şeyden öte ve önce ahlaki bir tasavvura sahip olan ve olması gereken bir varlık olduğunu söyleyebiliriz. Bu ise onun özgür ve özerk bir varlık olmasını gerektirir. Smith, liberal düşüncenin seçkin isimlerinden Mill'in özgürlüğü, "başkalarını mutluluklarından mahrum etmediğimiz ya da mutluluğa erişme çabasında onlara engel olmadığımız sürece, kendi iyiliğimizi kendi bildiğimiz şekilde aramak" (Mill 2018: 42) şeklindeki tanımlamasına benzer bir tarzda, negatif formda alımlar ve şöyle der: "Adalet kanunlarını çiğnemedikçe her insan, kendi çıkarı peşinden dilediği gibi gitmekte, gerek emeğini gerekse sermayesini her hangi bir başka insanın yahut insan tabakasının emeği ve sermayesiyle rekabet ettirmekte tamamıyla serbesttir" (Smith 2014: 762) İşte bu, Smith'in doğal özgürlük sistemi dediği şeydir. Nasıl ki insan doğası gereği özgür ise ve şahsi mutluluğunu istediği gibi arama hakkına sahipse, aynı şekilde iktisatta da sahip olduğu emeğini ve sermayesini istediği gibi kullanmakta ve dilediği gibi rekabete sokmakta özgür olmalıdır. Çünkü ona göre insan duygudaşlık temelinde başkalarıyla sempatik ilişkiler kuran ve onların da mutluluklarını gözeten özgeci bir varlık olduğu gibi, aynı zamanda şahsî çıkarını izleyen ve bu yolla kendi mutluluğunu artırmayı da amaçlayan bir varlıktır. Nihayetinde insan ne kadar özgeci bir varlık olsa da kendi mutluluğunu başkalarının inisiyatifine ve merhametine bırakmaz. Hatta başkalarına yönelik özgeci davranışlarımızın arkasında gizli bir kişisel çıkar güdüsü

yatmaktadır. *Milletlerin Zenginliği*'nde Smith'ten sıkça yapılan şu alıntı bu düşüncenin en özlü ifadesi niteliğindedir:

Yemeğimizi, kasabın, biracının ya da fırıncının iyilik severliğinden değil, kendi çıkarlarını kollamalarından bekleriz. Onların insan severliğine değil, bencilliğine sesleniriz. Hiçbir zaman kendi ihtiyacımızı ağzımıza almaz, onların kendi faydasından dem vururuz. Bir dilenciden başka kimse, yalnızca hemşehrilerinin iyilikseverliğine güvenmek yolunu tutmaz. Dilenci bile, buna bütün bütün bel bağlamaz (Smith 2014:16).

Doğrusu bu olumsuzlanacak ve kınanacak bir durum da değildir. Her şeyden öte insan doğasının bir gerçekliğidir. Çünkü insan, yukarıda da değindiğimiz gibi, doğal özgürlük ilkesi gereğince kendi çıkarını gözetme hakkına doğal olarak sahiptir. Ama bu, aynı zamanda, Smith'in oldukça önemseydiği toplumda iş bölümünün, uzmanlaşmanın, rekabetin ve nihayetinde toplumdaki genel yaşam kalitesinin ve bir bütün olarak toplumsal refahın artmasının da gereğidir. Şöyle ki, insanlar çok çeşitli ve farklı ihtiyaçlara sahiptirler; ne var ki bu ihtiyaçların hepsini birden tekil bir birey olarak karşılamaları pek olanaklı değildir. Olanaklı olsa da ekonomik değildir. Bu nedenle iş bölümü ve uzmanlaşma bir gerekliliktir. Smith'e göre iş bölümünün üç önemli avantajı vardır. İlki her gün aynı işi yapan işçide süreç içerisinde bir el alışkanlığının ve becerinin oluşması, ikincisi bir işten diğerine geçerken ortaya çıkabilecek olan zaman kaybının önlenmesi ve sonuncusu da kazanılan uzmanlık dolayısıyla işleri kolaylaştırıp kısaltarak genel verimliliğe katkıda bulunması (Smith 2014: 9).

Doğrusunu ifade etmek gerekirse Smith'e göre iş bölümü ve onun neden olduğu uzmanlaşma insan tabiatında bulunan doğal bir özellik değildir, aksine sonradan kazanılan bir niteliktir. İnsan doğasının tabii eğilimi değiş tokuş yani mübâdele isteğidir ve bu istek, insanın diğer canlılardan ayrıldığı temel niteliktir (Conlin 2021: 114). O aynı zamanda iş bölümü ve uzmanlaşmanın da ana nedenidir. İnsanlar sahip oldukları ihtiyaç fazlası malları, gereksinim duydukları mallarla takas etmek suretiyle ihtiyaçlarını giderirler. Ancak şurası önemlidir ki, Smith'in iş bölümüne ve uzmanlaşmaya dair yaptığı analiz sadece sosyolojik içerikli bir analiz değildir. O iş bölümü ve uzmanlaşmayı ekonomik büyüme, üretim artışı ve hacmi ile

ilişkilendirmek suretiyle analizine ekonomik ve politik bir nitelik de kazandırmakta (Küçükkalay 2019: 182) ve bu yolla serbest piyasa ekonomisinin temellerini atmaktadır. Ona göre,

İş bölümüne yol açan değiş tokuş etme gücü olduğuna göre, bu bölünüşün alanı, her zaman için, değiş etme gücü ile, bir başka deyişle, piyasanın genişliği ile sınırlanmak gerekir. Pazar çok küçük olursa, kendi tüketiminden artan emek ürünü fazlasını hepsini elde etmek isteyeceği, başkalarının benzeri ürün fazlası ile değiş etmeyeceği için, kimse kendini, büsbütün bir işe vermeye [yani iş bölümüne ve uzmanlaşmaya] özenmez (Smith 2014: 19).

Yani üretimle iş bölümü, iş bölümü ile pazarın genişliği arasında doğrusal bir ilişki vardır ve pazar genişlediği ölçüde iş bölümü, iş bölümü genişlediği ölçüde de üretim artmak durumundadır. Bir başka ifadeyle, 1. üretimin nedeni iş bölümüdür 11. İş bölümü pazarın büyüklüğüne göre büyür ya da daralır ve dolayısıyla 111. Serbest ticaret, pazarı alabildiğince genişletir. Bütün bunlardan dolayı serbest ticaret azami çizgisine ulaşmış iş bölümü demektir. Her ülke, daha az maliyet ve emekle ürettiği mal ve hizmetlerde uzmanlaşarak ve bunları insanlığın kullanımına sunarak dünyanın toplam zenginliğine katkıda bulunabilir (Karışman 2010: 311). Kısacası ve bir özet niteliğinde söyleyecek olursak, iktisadi dünyada kendi çıkarını artırmak üzere davranan birey, farkına varmadan bir yandan toplumsal düzenin oluşmasına, diğer yandan kendisinin ve ilişkili olduğu diğer kimselerin servetini çoğaltmak suretiyle genel refahın artmasına katkıda bulunur.

Görüldüğü gibi Smith'in doğal özgürlük tasarımından yola çıkan iktisadi liberalizmi kişisel çıkar motivasyonu aracılığıyla geliştirilen iş bölümü ve serbest piyasa ekonomisi üzerinden kendi kendisini doğuran, düzenleyen ve denetleyen bir iktisadi denge ve uyum politikasına demir atmaktadır. Burada siyasal bir iktidar aracı olarak devlete biçilen misyonsa minimal seviyededir. Bu tasarımda devletin görev ve yetki alanları, vatandaşlarının güvenliklerini temin etmek, adaleti tesis etmek, özel teşebbüsün altından kalkamayacağı kamu hizmetlerini icrâ etmek ve iş bölümü ve uzmanlaşmanın neden olacağı yabancılaşmayı ortadan kaldırmaya yönelik genel bir kamusal eğitim vermek şeklinde asgari düzeydedir (Smith 2014:

763, 870-879). Bunların dışında devletin kamusal yaşama ve serbest piyasaya herhangi bir şekilde müdahale etme yetkisi söz konusu değildir.

Ancak burada şöyle bir sorun ortaya çıkmaktadır: Sözünü ettiğimiz iş bölümü ve mübadele ilkeleri üzerine kurulu serbest piyasa ekonomisinde insanların kişisel çıkar motivasyonu ile hareket etmeleri nedeniyle gerek ulusal gerekse küresel ölçekte ciddi bir iktisadi denge probleminin ortaya çıkıp çıkmayacağı ve şayet çıkarsa bunun ne şekilde düzeltilebileceğidir. Bir başka deyişle, kişisel çıkar güdüsüyle hareket eden insanların toplumda büyük bir ekonomik denge problemi çıkartmayacağına güvencesi nedir? Doğrusu, devletin piyasaya düzenleyici ve dengeleyici bir amaçla dahi olsa müdahalesini olumsuzlayan liberal iktisat teorisi için bu önemli bir sorun gibi gözükmektedir. Ama Smith bunu çok da ciddi bir sorun olarak görmez.⁶ Onun bu noktada bir çözüm aracı olarak devreye soktuğu aparat *görünmez el* nosyonudur. Ona göre, nasıl ki doğal dünyada Newton'un keşfettiği çekim yasalarının ahlak dünyamızdaki karşılığı *duygudaşlık* ve *onay görme isteği* ise, iktisadi dünyadaki karşılığı da *görünmez el*dir. Nasıl ki biz sahip olduğumuz *duygudaşlık* motivasyonu ve *onaylanma* arzusu ile farkına varmadan ve belki de istemeden toplumsal bir bütünleşmeye neden oluyorsak, aynı şekilde *görünmez el* de iktisadi dünyada bir dengeye ve uyuma neden olmaktadır. Çünkü toplumdaki bireyler kendi çıkarlarının peşinden koşarken, aslında görünmez bir el aracılığıyla toplumun menfaatlerine de gayr-i irâdi olarak hizmet etmektedirler. Doğrusu, görünmez el Smith'in iktisadi liberalizminin merkezi ve kurucu kavramlarından birisi olmasına ve kendisinden sonra Hayek gibi kimi liberaller tarafından geliştirilerek kullanılmasına⁷ rağmen onun anlamı ve işlevi Smith'in yazılarında çok

⁶ Çünkü Smith devletin piyasaya doğrudan ya da dolaylı olarak müdahalesini kategorik olarak reddetmemektedir. Aksine devletin, gerekli gördüğü durumlarda ve istisnai olarak serbest piyasaya müdahale edebileceğini ve etmesi gerektiğini onaylamaktadır. Hatta o, *laissez faire-laissez passes* (bırakınız yapsınlar-bırakınız geçsinler) şeklindeki liberal mottoyu hiç kullanmadığı gibi, *Milletlerin Zenginliği*'nde devlete son derece önemli görevler (27 görev) yüklemektedir. Bkz. (Küçükkalay 2019: 172-174).

⁷ Smith ve Hayek'in görünmez el ve doğal düzen anlayışları arasındaki ilişkiye dair detaylı bilgi için bkz. (Kara 2010: 117-134).

da açık değildir⁸ ve farklı yorum ve değerlendirmelere de muhataptır. Görünmez el metaforunun Smith'in dilinde nasıl bir anlam spektrumuna kavuştuğunu ve sisteminde nasıl bir işlev yüklendiğini görmek için en doğru yol kanımızca bu metaforun onun eserlerinde kullanıldığı yerlere ve bağlama bakmaktır. İlkın, Smith, "The History of Astronomy" de:

Kendi doğalarının zorunluluğu gereği, ateş yakar, su hayat verir; ağır cisimler düşer, hafif cisimler yukarı doğru hareket eder ve bu işlerde Jupiter'in *görünmez elinin* olduğu düşünülmezdi (Smith 1982: 78).

Diğerle görünmez eli doğanın yasalı yapısına, düzenli işleyişine referansla, doğal olaylar arasındaki nedensel ilişkileri göremeyen ve dolayısıyla açıklamalarında metafizik izahlara başvuran insanları eleştirmek için kullanır. Metafor, *Ahlaki Duygular Kuramı* ve *Milletlerin Zenginliği*'nde ise iktisadi bir zemine oturur ve deyim yerindeyse kendiliğinden doğan düzenin evrensel ahlaki ilkesi olarak sunulur:

Dünya, üzerinde yaşayanlar arasında nasıl bölüşülecekse zengin de *görünmez bir el* sayesinde ve bilmeden her şeyi insanlar arasında aynı şekilde bölüşür ve bunu yaparken... toplumun ilerlemesini amaçlamaz (Smith 2018: 268).

O çalışmayı, ürünü en büyük değerle olacak biçimde yönetmekle de yalnız kendi kazancını düşünür; bunda, birçok başka hallerde olduğu gibi, *görünmez bir el* onu, hiç aklından geçmeyen bir amacı gütmeye iter. Bunun aklından geçmeyişi, toplum için, her zaman pek de öyle kötü sonuçlar üretmez (Smith 2014: 485).

Görüldüğü gibi kavram, "The History of Astronomy"de dünyanın doğal düzenine referans yaparken, *Ahlaki Duygular Kuramı* ve *Milletlerin Zenginliği*'nde ise farklı bağlamlarda kullanılmasına rağmen serbest piyasa ekonomisine ve onun neden olacağı iktisadi düzene yapılan bir referansı içermektedir. Her iki kitapta da, kendi çıkarları peşinde koşan bireylerin karşılıklı etkileşimleri sonucunda farkına varmadan ve istemeden toplumun çıkarlarına hizmet etmiş olacağını, yani amaçlanan eylemin amaçlanmayan sonuçlar üreteceğini, belli bir noktada kişisel çıkar ile toplumsal çıkarın kesişeceğini ve bunun da iktisadi dünyada bir düzen ve

⁸ Bütün eserleri incelendiğinde, Smith'in görünmez el'i, *Astronomi Tarihi*, *Ahlaki Duygular Kuramı* ve *Milletlerin Zenginliği*'nde sadece birer kez kullandığı görülmektedir. Bkz. (Küçükkalay 2019:167, Murteza 2019: 185).

uyum üreteceğini söyler.⁹ Gelineen noktada Smith'in görünmez el metaforunu kişisel çıkarla toplumsal çıkarı uzlaştırmak ve iktisadi dünyada bir düzen tesis etmek için işlevsel bir araç olarak kullandığı açıktır. Görünmez elin böylesi bir amaca ne ölçüde hizmet edeceği, kişisel çıkarla toplumsal çıkarı ne ölçüde uzlaştıracığı ve bu yolla iktisadi dünyayı ne ölçüde bir düzene kavuşturacağı meselesi bir yana, burada daha temel bir soru(n) vardır. O da bu makalenin ana sorunsalını oluşturan ve Murteza'nın "çağdaş Smith akademisyenliğini en çok besleyen konu" (Murteza 2019: 198) olarak nitelediği, sonsuz tartışmaların yürütüldüğü, Smith'in *Ahlaki Duygular Kuramı*'nda sempati üzerinden geliştirdiği toplumsal etiği ile *Milletlerin Zenginliği*'nde kişisel çıkar üzerine inşa ettiği ben-merkezli etiğinin nasıl uzlaştırılabileceği sorunudur.

Sonuç ya da 'Adam Smith Problemi'

Buraya kadar anlattıklarımızdan anlaşılacağı üzere Smith *Ahlaki Duygular Kuramı*'nda temelini sempatinin oluşturduğu bir insan doğası üzerine yükselen özgeci ve toplumcul bir ahlak teorisi geliştirirken, *Milletlerin Zenginliği*'nde bencil insan davranışını esas alan bir politik ekonomi geliştirmiştir. Bu ise literatürde Smith'in bütüncül bir teorik sistem kuramadığı ve hatta kendi içerisinde çelişkiye düştüğü şeklinde yorumlanmıştır. İlginçtir ki, Smith'in iki farklı eserinde birbiriyle çelişen iki farklı insan doğası tasavvuru geliştirdiği ve bunun da bir tutarsızlık içerdiği iddiası düşünürümüzün yaşadığı dönemde ve hemen sonrasında hiç dikkat çekmemiş, hiç kimse tarafından dile getirilmemiştir. Öyle ki Smith'in yaşadığı

⁹ Doğrusu Smith, serbest piyasa ekonomisinde her zaman ve her durumda kişisel çıkarla toplumsal çıkarın uzlaşmayacağını iddia etmez. Her şeye rağmen bazı durumlarda *görünmez elin* müdahalesi yetersiz kalabilir ve amaçlanan uzlaşma sağlanamaz. İşte bu durumlarda devlet, Smith'e göre, bu uzlaşmayı temin etmek için, gerekli gördüğü *yasaklar* ya da *teşviklerle* piyasaya müdahale edebilir. Örneğin, Vergara'nın ifadeleriyle, "toplumun çıkarı çok sayıda öğretmenin olmasını gerektiriyorsa ama öte yandan az sayıda insan bu mesleğe girmenin kendi çıkarına uygun olduğunu düşünüyorsa, o zaman, ortak çıkar ile bireysel çıkar arasında bir örtüşme yok demektir. Dolayısıyla devlet müdahale edebilir ve [eksik gördüğü alanlara] kamu desteği verebilir." Bkz. (Vergara, 2006: 187). Görüldüğü gibi Smith, daha önce de ifade ettiğimiz üzere devletin iktisadi alana müdahalesini kategorik olarak reddetmediği gibi, görünmez elin iktisadi dengeyi sağlama konusunda yetersiz kalabileceğini de olumlamaktadır.

dönemde ve hemen sonrasında bu soruna kimse işaret etmediği gibi, Smith'in kendisi de bu durumu bir sorun olarak algılamamış, *Ahlaki Duygular Kuramı*'nın ilk baskısının yapıldığı 1759 yılından, ölümünden hemen önce son baskısının yapıldığı 1790 yılına değin yapılan toplam altı baskısında da sorunu tespit eden ya da çözümlenmeye çalışan hiçbir düzenleme, ekleme yapmamıştır. Sorunu ilk dillendirenlerin İngilizce konuşan dünyadan değil, Alman Tarihçi Okulu'ndan geldiği sıklıkla ifade edilmektedir. Hatta, Smith'in iktisada ve etiğe dair görüşleri arasında bir tutarsızlık ya da çelişki bulunduğunu söyleyerek bu durumu, "Adam Smith Problemi" olarak isimlendirenler de yine Alman tarihçiler olmuştur (Murteza 2019: 197).

Alman tarihçilerin felsefi literatüre kazandırdığı bu problem, tarihsel süreçte değişen doz ve düzeylerde kendisini hep hissettirmiş ve varlığını şöyle ya da böyle günümüze değin bir şekilde sürdürmüştür. Problemin yeniden canlanması ve felsefi arenada yoğun bir şekilde tartışılmaya başlanması yirminci yüzyılın ikinci yarısına denk gelmektedir. Söz konusu probleme dair müstakil bir çalışma kaleme alan Göçmen'e göre, problemin tespit ve çözümüne dair stratejilerin dört ana hat üzerinden geliştiği söylenebilir (Göçmen 2007: 5-15). Onun, *metinsel-analitik yaklaşım (the textual-analytical approach)* olarak nitelediği ilk üç yaklaşımdan birincisine göre, Smith'in iki ana eserinde insan doğasına dair çelişen iki farklı tasarım söz konusudur ve bu, büyük ölçüde biyografik gerekçelerden, yani Smith'in düşüncelerinin zamana ve koşullara bağlı olarak değişmesinden kaynaklanmaktadır. Russell Nieli'nin *Fransız Bağlantısı Teorisi (French Connection Theory)* olarak isimlendirdiği bu teoriye göre, söz konusu iki eserin kaleme alındığı tarihler arasında Smith Fransa'ya bir seyahat düzenlemiş ve bu seyahatte tanışma imkânı bulduğu Helvetius ve D. Holbach gibi materyalist filozofların ve fizyokratların etkisiyle insan doğasına dair görüşlerinde radikal bir değişiklik meydana gelmiştir (Nieli 1986: 612-614). Örneğin Skarzynski'ye göre, öncesinde Hume ve Hutcheson'ın etkisiyle bir idealist olan Smith, Fransa'da kaldığı sürede oradaki materyalist düşünürlerden etkilenerek İngiltere'ye bir materyalist olarak

dönmüş ve bu da onun insan doğasına dair görüşlerini değiştirmesinin ana nedeni olmuştur (Nieli 1986: 614). Ne var ki bu tespit çok doğru görünmemektedir. Çünkü, Yılmaz'ın Griswold'dan aktardığına göre, Smith hayatta iken her iki kitabını da revize edebilecek kadar vakte sahip olmasına rağmen, eserlerinin hiç birisinde düşüncelerinde bir değişime gittiğine ilişkin bir imada bulunmadığı gibi, aksine sıklıkla bir teorik bütünlük (sistem) peşinde koştuğunu iddia etmiştir (Yılmaz 2010: 77). Üstelik, Smith'in Fransa'ya gitmeden önce *Milletlerin Zenginliği*'nde geçen birçok fikri zihninde şekillendirdiği ve kişisel çıkar nosyonunu Fransa'dan getirmediği yönünde güçlü iddialar da mevcuttur (Murteza 2019: 199, 200). İlaveten, Helvetius'la Smith'in gerek etiğe gerekse ekonomi-politiğe dair görüşleri arasında mevcut olan büyük sistemsel farklılıklar dikkate alındığında, söz konusu Fransız bağlantı teorisinin ikna edici olmadığı ve ileri sürülen çelişkiyi çözüme kavuşturma konusunda yeteri kadar başarılı olmadığı rahatlıkla söylenebilir.

Fransız bağlantı teorisine bir tepki olarak ondokuzuncu yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkan ve *Haklılayıcı dualist yaklaşım (the dualist justificatory approach)* olarak da isimlendirilen ikinci çözüm önerisine göre ise, Smith'in iki eserinde insan doğasına dair söyledikleri arasında bir farklılık vardır. Ne var ki bu farklılığı bir çelişki olarak görmenin yeri ve gereği yoktur. Yani haklılayıcı dualist yaklaşım Fransız bağlantı teorisinin iddia ettiği gibi, Smith'in söz konusu iki eserinde insan doğasına dair söyledikleri arasında bir farklılığın olduğunu onaylamakta ne var ki bu durumun bir çelişki oluşturduğunu reddetmektedir. Çünkü, bu eserler temelde, kendilerine özgü kuralları ve ilkeleri olan ve tamamen birbirlerinden farklı alanlara ait olan bağımsız çalışmalardır. İlki ahlaki konu edinmekte ve bu eserinde Smith insanlar arasındaki ilişkinin temeline sempatiyi yerleştirerek buradan bir toplumsal etik üretmeyi amaçlamaktadır. İkincisi ise iktisadî konu edinmekte ve odağına kişisel çıkarı peşinde koşan bireyi yerleştirerek buradan bir iktisadî sistem inşa etmeyi hedeflemektedir. Dolayısıyla Smith'in bütün çabasını, insan yaşamının farklı gerçekliklerine karşılık gelen bu alanları birbirinden ayırmak ve onları farklı disiplinler altında, değişik yöntemlerle incelemek olduğu

söylenbilir (Yılmaz 2010: 77). Örneğin, meseleye bu perspektiften yaklaşan Paszkowski'ye göre, *Milletlerin Zenginliği* tamamen teknik ve spesifik bir inceleme iken, *Ahlaki Duygular Kuramı* insanın nasıl olması ve nasıl eylemesi gerektiğini araştıran geleneksel ve hümanist bir çalışmadır (Akt. Murteza 2019: 201). Dolayısıyla meseleye bu perspektiften bakıldığında, yani etik ve iktisat aralarında herhangi bir kategorik ilişki bulunmayan iki ayrı ve bağımsız alan olarak konumlandırıldığında sorun da kendiliğinden çözülmüş olacaktır. Fakat bu yaklaşım da çok tatmin edici görünmemektedir. Çünkü karşımıza proto-Kantçı dualist bir Smith resmi çıkartmaktadır. O bir yönüyle yalnızca bir politik iktisatçıdır ve yeni gelişmekte olan ticari toplumun teorisyenidir, diğer yönüyle ise salt bir ahlak felsefecisidir. Oysa ki, Smith'i böylesine bir dualizm içine yerleştirmek onu, "çalışmalarının bir hedefi ve birliği olmayan, bu çalışmaların yalnızca bir yönüyle bize hitap eden bir düşünüre dönüş[tü]rür. [Ayrıca] bu dualist yorum iki eser arasındaki muhtemel bağlantıların ve bütünlüğün görünmesini de engeller" (Yılmaz 2010: 77). Daha da ötede, ahlak, hukuk, siyaset ve iktisat gibi temel insani ilgi alanlarının ayrışmadığı ve bağımsız bir araştırma alanına dönüşmediği modernizmin şafağında Smith'i dualist ve hatta pluralist bir okumaya tabi tutmak anakronik bir hata da içermektedir.

Sunulan üçüncü çözüm önerisine göre ise sorun aslında bir sözde-sorundur, sahte problemdir. *Savunmacı yaklaşım (the defencive approach)* olarak da isimlendirilen bu öneriye göre, Smith'in her iki eserinde de kullanmış olduğu kavramsal terminolojide bir çelişki söz konusu olmadığı için ortada gerçek bir sorun da yoktur. Özünde, dualizm iddiasının reddi üzerine kurulu olan bu yaklaşıma göre, her iki eser de yakından incelendiğinde görülecek olan şey Smith'in benzer bir terminoloji ile kendi döneminin analizini yaptığıdır (Yılmaz 2010: 77,78). Dolayısıyla ortada, Smith'in eserlerini farklı perspektiflerden okumayı gerektirecek ne bir düalizm söz konusudur ne de bir çelişki. Dualizm iddiasına yönelik eleştirilerinde haklı olsa dahi bu öneri de pek ikna edici görünmemektedir. Çünkü Smith'in her iki eserine benzer bir terminoloji değil aksine farklı bir terminoloji

hakimdir. Kanımızca, ilkinde etik/insani ikincisinde teknik/iktisadi bir terminolojiyi kullanmaktadır. Özellikle, sonradan kaleme aldığı *Milletlerin Zenginliğinde* kullandığı teknik/iktisadi terminolojiyi etikle neredeyse hiç ilişkilendirmemesi, bu çözüm önerisinin en önemli açmazıdır.

Göçmen'in de onayladığı ve *tarihsel yaklaşım* (*the historical approach*) olarak isimlendirdiği (Göçmen, 2007: 15) dördüncü ve sonuncu çözüm önerisi ise diğerlerinden yapısal olarak farklı bir iddia üzerine kuruludur. İlk üçü metinsel ve kavramsal bir çözümlemeden hareket ederken, dördüncüsü meseleyi tarihsel bir perspektiften ele alır. 1970'li ve 80'li yıllarda gelişen bu yaklaşım, ilk iki yaklaşımda olduğu gibi ortada bir problemin olduğunu onaylar; ancak bunun kavramsal olarak Smith'in neden olduğu bir problem olduğunu reddeder. Bu yaklaşıma göre problem ticari toplumun ortaya çıkışının ve gelişiminin neden olduğu tarihsel bir sorundur. Şöyle ki, tarihsel süreçte ortaya çıkan sosyo-politik ve ekonomik parametrelere bağlı olarak gelişen ticari toplum ve yükselen kapitalizm, geleneksel düşünüş tarzlarının, yaşam biçimlerinin, değer yargılarının ve bunlara bağlı olarak toplumsal kurumların yapısında da birtakım değişiklikler meydana getirmiştir. Bir yanda ahlaki değerler ve kaygılar diğer yanda iktisadi çıkarlar ve hesaplar. Kanımızca Smith'in ana misyonu da burada açığa çıkmaktadır. Onun ana misyonunun hem etiği koruyan hem de ticari toplumu güvence altına alan bir yapıyı tesis etmek suretiyle gelişen ticari toplumla geleneksel yapılar ve anlayışlar arasındaki tarihsel gerilimi aşmak olduğu söylenebilir (Yılmaz 2010: 78, 79).

Meseleye bu perspektiften yaklaşıldığında Smith'in her iki eserinde geliştirmiş olduğu farklı antropolojik tasarımların birbirlerini dışlayan rakip tasarımlar olmadığı, aksine tarihsel süreç içerisinde değişen ve gelişen, birbirini tamamlayan anlayışlar olduğu da kolaylıkla anlaşılabilir. Şöyle ki, Göçmen'in de ifade ettiği gibi, Smith, insan doğasına dair değişmeyen, zaman ve mekân üstü, soyut ve mutlak bir tasarım sunmamaktadır. Ona göre, zaman ve koşullar değiştikçe insan doğası da değişmektedir. Dolayısıyla düşünürümüzün insan doğasına dair görüşleri,

bu görüşlerin ilişkili olduğu toplumsal yaşam biçimleri açısından anlaşılmalıdır. Bu farklı tasarımlar değişen toplumsal yaşam biçimleri arasındaki farklara işaret ederek açıklanmalıdır (Göçmen 2007: 18). Bu bağlamda ifade etmek gerekir ki Smith, kanımızca, doğası söz konusu olduğunda insanın özgeci ve toplumsal bir varlık olduğunu onaylamakla birlikte, modern dönemde yükselen iktisat söz konusu olduğunda insanın doğal özgürlüğü gereğince kişisel çıkarını önemseyen bir varlığa dönüştüğünü düşünmektedir. Bir başka ifadeyle, *Milletlerin Zenginliği*'nde kullandığı kişisel çıkar nosyonunu, insan doğasını tanımlayan ve kategorize eden ahlaki içerikli bir kavram olmaktan çok, ticari toplumda birey davranışını karakterize eden temel motivasyon olarak okumak daha isabetli görünmektedir. Bu nedenle, Adam Smith problemini, Yılmaz'ın da işaret ettiği üzere, Smith'teki iktisatçı ve ahlakçı birey tiplerinin uyuşmazlığı olarak yorumlamak yerine, gelişen kapitalizmin toplumsal hayatta doğurduğu gerilimleri açıklamak ve bu gerilimlere yönelik çözüm önerileri olarak yorumlamak daha yerinde olur (Yılmaz 2010: 85).

Meselenin tarihsel perspektiften ele alınması sorunu belli ölçülerde çözüyor ya da daha doğru bir deyişle, Smith'in etiği ile iktisadî arasındaki gerilimi belli düzeylerde hafifletiyor gibi görünse de aslında o da bünyesinde bazı açmazlar ve yetersizlikler barındırmaktadır. Şöyle ki Smith'in iktisadî düşünceleri içinde yaşadığı çağın ruhunu yansıtırsa da -daha önce de değindiğimiz gibi- o sadece ve salt olarak bir iktisat teorisyeni değildir ve insanlığın sorunlarını sadece iktisadî perspektiften ele almamaktadır. Onun düşünceleri etiğin, iktisadın, hukuk ve siyasetin iç içe geçtiği bütünlüklü bir yapı arz etmektedir. Şüphesiz gelişmekte ve yükselmekte olan ticari toplumun sosyolojik bir analizini yapmaktadır. Ama burada iktisat, söz konusu analizin sadece bir parçasını oluşturmaktadır. Burada etik de belirleyici bir öge olarak devreye girmektedir. Smith'in düşüncelerinde amaçladığı teorik bütünlük dikkate alındığında kanaatimiz odur ki, ilk eserinde sadece sempati, ikinci eserinde ise sadece kişisel çıkar üzerine kurulu indirgemeci ve rakip tasarımlar geliştirdiği iddiası pek doğru görünmemektedir. Çünkü, ilk eserinde insan doğasını izah etmek için sempatinin yanında erdem, basiret ve iyilikseverlik

gibi farklı nosyon ve motivasyonlarla iç içe geçmiş daha kapsamlı ve detaylı bir toplumsal etik tasarım sunarken, ikincisine kişisel çıkarın yanında, gerektiğinde kişisel çıkarından feragat ederek kamusal çıkarı; yakın vadeli çıkardan çok uzak vadeli çıkarı amaçlayan daha sofistike bir iktisadi sistem kurmayı hedeflemektedir.¹⁰ Bu nedenle, Amartya Sen'in de haklı olarak işaret ettiği gibi (Levent 2017: 120), insan davranışlarının yalnızca kişisel çikara dayalı yaklaşımını Smith'e dayandırmak hatalıdır. Dikkatli ve derinlikli bir okumaya tabi tutulduğunda, Smith'in yazılarında –buna *Milletlerin Zenginliği* de dahil- kişisel çikara dayalı bencil davranıştan daha çok toplumsal çikara dayalı genel davranış kurallarının merkezî bir yer tuttuğu görülecektir. Bu durumu, kişisel çıkar nosyonunun billurlaştığı, “yemeğimizi, kasabın, biracının ya da fırıncının iyilik severliğinden değil, kendi çıkarlarını kollamalarından bekleriz. Onların insan severliğine değil, bencilliğine sesleniriz” şeklindeki meşhur pasajının insanın doğasını değil de ticari toplumda iş bölümünün nasıl ve ne şekilde geliştiğini anlatmak için kullandığını hatırladığımızda, kişisel çıkarın onun sisteminde çok da merkezi bir işleve sahip olmadığını rahatlıkla anlayabiliriz. Çünkü, ona göre, iş bölümü herkese karşılıklı fayda sağlayan evrensel refahın ana kaynağıdır. Bu nedenle kişisel çıkarı değil, aksine toplumsal faydayı ve evrensel refahı amaçlayan bir ekonomi-politik inşa etmeyi amaçlamaktadır. Hatta sempatiyi çıkarttığımızda onun etik sisteminin büyük ölçüde çökmesine rağmen, kişisel çıkarı çıkarttığımızda onun ekonomi-politiğinden pek bir şeyin eksilmediğini ifade edebiliriz.

Sonuç itibariyle, problemi nasıl yorumlarsak yorumlayalım ya da nasıl bir çözüm önerisinde bulunursak bulunalım, getireceğimiz bütün yorumlar, sunacağımız bütün öneriler yetersiz kalabilir ve kimi açılardan tartışmaya açık olabilir. Zaten Adam Smith problemine dair yeni ve orijinal bir şeyler söylemek de imkânsız değilse de oldukça zordur. Çünkü geride bıraktığımız iki asırlık zaman

¹⁰ Hatta, kişisel çıkar motivasyonunun *Milletlerin Zenginliği*'nden çok *Ahlaki Duygular Kuramı*'nda daha baskın ve daha belirleyici olduğunu iddia edenler de yok değildir. Örnek bir çalışma için bkz. (Paganelli 2008: 365-381).

dilimde konuya dair neredeyse söylenmemiş pek bir şey kalmamış gibidir. Ne var ki bu durum Smith'in etik ve ekonomi-politikteki konumunu değersizleştirmedeği gibi, görüş ve düşüncelerini de gündemden düşürmemiştir. Aksine, bu problem Smith'i sürekli gündemde tutmuş ve önemli tartışmaların konusu yapmıştır. Bu açıdan Smith'in belki de bilerek ve isteyerek bu soruyu yanıtızsız bıraktığını söyleyebiliriz.

The Relationship between Ethics and Economy in Adam Smith or the Ethical Foundations of Adam Smith's Economic Liberalism

Summary

Ferhat AKDEMİR

Assoc. Prof. Dr.

Ondokuz Mayıs University, Faculty of Human and Social Sciences, Department of Philosophy, Samsun, TR

ORCID: 0000-0001-8875-8884

ferhat.akdemir@omu.edu.tr

Introduction

Adam Smith (1723-1790) was one of the leading thinkers of the Scottish Enlightenment. Without a doubt, his special interest and expertise lie in economics. In fact, due to his contributions to the field of economics, he is generally accepted in the literature as “the pioneer of modern economics” (Skousen 2010: 199) and “the founder of economic liberalism” (Yayla 2008: 72). It was his work *An Inquiry into the Nature and Causes of the Nations* (1776) that earned him this reputation and title. In this work, Smith adapts the libertarian intellectual heritage of the classical liberals to human economic activities and argues that there is a natural order in the market, as in nature, and therefore interventions in the market, especially by the state, disrupt this natural order. However, he is not merely and exclusively an economist or economic theorist. To understand Smith in this way would inevitably mean to misunderstand him. We can see this better when we look at Smith's general intellectual aim and project. His ultimate project/goal, in our opinion, is to arrive at a general law of the human cultural world. This law is also based on an ethical basis. Therefore, in order to understand Smith's economic liberalism, it is first necessary to grasp his ethical theory on which it is based.

However, the nature of this ethical understanding and its connection with the economic liberalism that Smith advocated remains controversial. Because, in the philosophical literature, it is often claimed that Smith developed conflicting ideas about human nature in his two important works, *The Theory of Moral Sentiments* and *The Wealth of Nations*, and that he based his moral philosophy on *sympathy* in the first and his economic theory on *self-interest* in the second. This problem is referred to as the "Adam Smith Problem" in the philosophical literature. The aim of this article is to present this problem with its basic claims and bases, to discuss its consistency, and to critically evaluate the proposals put forward for the solution of the problem.

The best way to do this, in our opinion, is to provide a detailed description and analysis of Smith's altruistic ethics, developed in *The Theory of Moral Sentiments*, and then his

understanding of human nature as selfish which he placed at the foundation of his liberal economics in *The Wealth of Nations*. We can follow this order.

The Theory of Moral Sentiments: From Sympathy to Social Cohesion

As is known, one of the two fundamental problems of ethics is what the source of moral values is; the other is how these values can be known. Perhaps due to the influence of the Scottish philosophical circle of which he was a member, especially due to the influence of his teachers Hutcheson and Hume, Smith thought that the source of our moral values is our emotions and that we can only be aware of them intuitively. But it is neither hedonistic in the sense of seeking pleasure and avoiding pain, nor selfish in the sense of pursuing only our self-interests. According to him, there is an emotional motivation in human nature, which he calls sympathy, caring for the interests of others, contributing to the happiness of others. So much so that "how selfish soever man may be supposed, there are evidently some principles in his nature, which interest him in the fortune of others, and render their happiness necessary to him, though he derives nothing from it except the pleasure of seeing it" (Smith 2018: 13). For example, when we see a suffering person, "by the imagination we place ourselves in his situation, we conceive ourselves enduring all the same torments, we enter as it were into his body, and become in some measure the same person with him" (Smith, 2018: 14). For example, "when we see a stroke aimed and just ready to fall upon the leg or arm of another person, we naturally shrink and draw back our leg or our own arm" (Smith 2018: 14). In short, according to Smith, there is a motivation in human nature that is dominant and decisive as self-interest, or even more so, and that is "sympathy". Through sympathy and the moral norms derived from it, we tread a fine line between our own interests and social interests, between our own happiness and the happiness of others, and even, if needed, we sacrifice our own happiness for the happiness of others. Thus, we become more sensitive towards others, more responsible towards the society we live in, in short, we become more moral individuals.

The Wealth of Nations: From Self-Interest and the Invisible Hand to Economic Distribution

According to Smith, man is not only an altruistic being who establishes relationships with others on the basis of sympathy and looks after their happiness, but also a being who pursues his own self-interest and aims to increase his own happiness in this way. The following sentences, often quoted from Smith in *The Wealth of Nations*, are the most concise expression of this idea:

We don't expect our dinner from the benevolence of the butcher, brewer, or baker but from their regard for their own interest; we appeal not to their humanity but to their self-love, and talk to them not of our needs but of their advantages. Only a beggar chooses to depend chiefly on people's benevolence, and even he doesn't depend on it entirely (Smith, 2014: 16).

In fact, this is not a situation to be negated and condemned, because it is a reality of human nature. At the same time, it is also a necessity for the division of labor, specialization, competition and ultimately for the improvement of the general quality of life in society and social welfare as a whole. However, a problem arises here: In the free-market economy based on the principles of division of labor and exchange, given that people are motivated by self-interest, there may arise significant problems concerning economic distribution at both the national and global levels. And if so, how it can be

corrected? In other words, what guarantee is there that people motivated by self-interest will not create a major problem of economic distribution in society?

At this point, Smith introduces the notion of the invisible hand as a proposed solution. According to him, while individuals pursue their own interests, they actually serve the interests of society involuntarily through an invisible hand. This leads to a social integration.

It is clear that Smith used the metaphor of the invisible hand as a functional tool to reconcile self-interest with social interest and to establish order in the economic world. To what extent the invisible hand will serve such a purpose, to what extent it will reconcile self-interest with social interest, and to what extent it will thus bring order to the economic world is open to debate. But there is a more important problem. This is the problem of how to reconcile Smith's social morality based on sympathy in *The Theory of Moral Sentiments* with his self-centred ethics built on self-interest in *The Wealth of Nations*.

Conclusion or 'The Adams Smith Problem'

As can be understood from what we have explained so far, Smith developed an altruistic and social moral theory based on a human nature rooted sympathy in *The Theory of Moral Sentiments*, while in *The Wealth of Nations* he developed a political economy based on selfish human behaviour. This has been interpreted in the literature as Smith not establishing a holistic theoretical system and even contradicting himself within his own works. Interestingly, it has not been noticed during the period in which he lived and immediately thereafter that Smith developed two conflicting notions of human nature in his two different works, and the claim that this constitutes an inconsistency. It is often stated that it was not the English-speaking world that first voiced the problem, but the German Historical School. In fact, it was German historians who named this situation as the "Adam Smith Problem", saying that there was an inconsistency or contradiction between Smith's views on economics and ethics (Murteza 2019: 197).

According to Göçmen, who has written an independent book on the problem in question, it can be said that the strategies for the identification and solution of the problem have developed along four main lines (Göçmen 2007: 5-15). Göçmen categorizes the first three approaches under the title "the textual-analytical approach". According to the first approach, the so-called 'French connection theory', there are two conflicting conceptions of human nature in Smith's two major works, and this is largely due to biographical reasons, namely that Smith's ideas changed over time and circumstances. According to the second proposed solution, also called "the dualist justificatory approach", there is a difference between what Smith says about human nature in his two works. However, it is not correct to see this difference as a contradiction. Because these works are basically independent works with their own rules and principles and belong to completely different fields. According to the third proposal, also called the "defensive approach", there is no real problem since there is no contradiction in the conceptual terminology used by Smith in both of his works. According to this approach, which is essentially based on the rejection of the claim of dualism, a close examination of both works reveals that Smith analyzed his own period with a similar terminology. Therefore, there is neither a dualism nor a contradiction that requires reading Smith's works from different perspectives. The fourth and final

proposal, which Göçmen also endorses and calls “the historical approach” (Göçmen, 2007: 15), is based on a claim that is structurally different from the others. While the first three proceed from a textual and conceptual analysis, the fourth addresses the issue from a historical perspective. This approach, which is developed in the 1970s and 80s, endorses that there is a problem, as in the first two approaches; but denies that it is a problem conceptually caused by Smith. According to this approach, the problem is a historical problem caused by the emergence and development of commercial society. Considering the issue from a historical perspective seems to solve the problem to a certain extent. But it still has a number of dilemmas and inadequacies. As a result, no matter how we interpret the problem or what kind of solution we propose, all interpretations and proposals may be inadequate and open to discussion in some respects. In any case, it is difficult, if not impossible, to say something new and original about the Adam Smith problem. However, this did not diminish Smith’s position in ethics and political economy, nor did it remove his views and ideas from the agenda. On the contrary, this problem has always kept Smith on the agenda and made him the subject of important debates. In this respect, we can say that Smith may have intentionally left this question unanswered.

KAYNAKÇA/REFERENCES

- Avcı, N. (2023). Adam Smith'in Ahlak Kuramında Hayal Gücünün Rolü. *Felsefe Dünyası*, (77), 165-189.
- Conlin, J. (2021). *Adam Smith*. (Çev. Ali Karatay) İstanbul: Runik Kitap.
- Göçmen, D. (2007). *The Adam Smith Problem: Reconciling Human Nature and Society in The Theory of Moral Sentiments and Wealth of Nations*. London: Tauris Academic Studies.
- Göçmen, D. Adam Smith'in "Tarafsız Gözlemci" Kavramı ve Ruh-Beden Problemi. Erişim: <https://dogangocmen.files.wordpress.com/2012/12/adam-smith-ve-ruh-beden-ikilemi.pdf>. [Erişim tarihi: 30.07.2023].
- Görünmez Adam Smith*. (2010). (Ed. Mine Kara &N. Emrah Aydınonat). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kara, M. (2010). Yerleşik İktisatta Bireycilik: Adam Smith ve Friedrich von Hayek Üzerine Bazı Gözlemler. *Görünmez Adam Smith*. (Ed. Mine Kara &N. Emrah Aydınonat, ss. 117-134). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Karışman, S. (2010). *Erzurumlu İbrahim Hakkı ve Adam Smith: 'Marifet' ile 'Zenginlik'Arasında İki Düşünce, İki Dünya*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Küçükkalay, A. M. (2019). *Adam Smith: Ahlak Felsefesinden Politik Ekonomiye Bir Filozof*. İstanbul: Ketebe Yayınları.
- Levent, A. (2017). İktisadî Yeniden Felsefeyle Buluşturmak: Amartya Sen'in Adam Smith Okuması. *İnsan & Toplum* 7 (1), 117-137.
- Mill, J. S. (2018). *Özgürlük Üstüne*. (Çev. Tuğçe Kambur). İstanbul: Litera Yayıncılık.
- Murteza, G. (2019). *Ahlak, İktisat ve Bilim: Adam Smith Felsefesine Giriş*. İstanbul: Pinhan Yayıncılık.
- Murteza, G. (2020). İskoç Aydınlanmasını Konumlandırmak. *İskoç Aydınlanması*, (Ed. Gökhan Murteza, ss. 11-30). İstanbul: Pinhan Yayıncılık.
- Nieli, R. (1986). Spheres of Intimacy and the Adam Smith Problem. *Journal of the History Ideas*. (47/4). 611-624. DOI 10.2307/2709721
- Paganelli, M. P. (2008). The Adam Smith Problem in Reverse: Self-Interest in *The Wealth of Nations* and *The Theory of Moral Sentiments*. *History of Political Economy*, 40 (2). 365-381. DOI 10.1215/00182702-2008-006.
- Skousen, M. (2003). *Modern İktisadın İnşası: Büyük Düşünürlerin Hayatları ve Fikirleri*. (Çev. Metin Toprak ve dğr.). Ankara: Liberte Yayınları.
- Skousen, Mark (2010). Her şey Adam ile Başladı. (Çev. İsmail Akbulut ve Özlem Çağlar Yılmaz). *Liberal Düşünce*, (15), 199-201.

Smith, A. (1982). *The History of Astronomy. Essays on Philosophical Subjects*. (Ed. W. P. D. Wightman & J. C. Bryce, ss. 33-106). Indianapolis: Liberty Fund.

Smith, A. (2014). *Milletlerin Zenginliği*. (Çev. Haldun Derin). İstanbul: Türkiye İşbankası Yayınları.

Smith, A. (2018). *Ahlaki Duygular Kuramı*. (Çev. Derman Kızılay). İstanbul: Pinhan Yayıncılık.

Smith, A. (2019). *Hukuk Üzerine: Adalet, Kamu Düzeni, Devletin Gelirleri ve Silahlı Güçler*. (Çev. Ahmet Celiloğlu). İstanbul: Pinhan Yayıncılık.

Stevens, D. E. (2011). *Rediscovering Adam Smith: How the Theory of Moral Sentiments Can Explain Emerging Evidence in Experimental Economics*. University Glasgow: Adam Smith Research Foundation.

Taşçı, S. (2006). *Yüzyılı Düşünmek: Çağdaş Felsefe, Siyaset ve Sosyoloji Tartışmalarına Giriş*. İstanbul: Say Yayınları.

Vergara, F. (2006). *Liberalizmin Felefi Temelleri: Liberalizm ve Etik*. (Çev. Bülent Arıbaş). İstanbul: İletişim Yayınları.

Yakovenko, V. I. (2020). *Adam Smith: Hayatı ve Bilimsel Çalışmaları*. (Çev. Emel Saatçi). Ankara: Dorlion Yayınları.

Yayla, A. (2008). *Liberalizm*. Ankara: Liberte Yayınları.

Yılmaz, F. (2010). İskoç Aydınlanması ve Adam Smith. *Görünmez Adam Smith* (Der. Mine Kara & N. Emrah Aydınonat, ss. 65-85). İstanbul, İletişim Yayınları.